

Journal of History and Future

Cilt: 1, Sayı: 1, ss.78-98, Aralık 2015

Volume: 1, Issue: 1, pp.78-98, December 2015

Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1840 Tarihli Çarsancak Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri Örneği

Salih AKYEL*
Savaş SERTEL**

ÖZET

Osmanlı Devleti tarihi incelenirken, başvurulması gereken kaynakların başında arşiv belgeleri gelmektedir. Birinci elden kaynak niteliğinde olan bu belgeler, ilgili dönemin günümüze ulaşabilmiş şahitleri olduğundan çok önem taşımaktadır. Bu belgeler içerisinde yer alan nüfus sayımı çizelgeleri de, insan, mekân ve zaman unsurlarını birlikte taşıdığı için, sosyo-demografik özellikleri ve kent tarihini aydınlatma hususunda vazgeçilmez niteliktedirler. Devletler tarihi açısından da önemli olan bu sayım belgeleri, sayılan nüfusun niceliksel ve niteliksel verilerini günümüze aktarmaktadır. Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı II. Mahmut zamanında yapılmıştır. Bu sayım yapılırken askere alımlar için Müslümanlar, vergiler için Müslümanların yanında gayrimüslimlerin kayıtları da tutulmuştur. Osmanlı coğrafyasının değişik yerlerinde olduğu gibi Harput ve havalisinde de nüfus sayımları yapılmıştır. Bu anlamda Harput'a bağlı olan sancak, kaza ve diğer merkezlerde nüfus sayımı uygulanmış olduğunu arşiv kayıtlarından görmekteyiz. Nitekim bölge ile ilgili yapılan nüfus sayımları geniş bir alanı kapsamakla birlikte, Harput Eyaletine ait toplam 123 adet nüfus defteri bulunmaktadır. Burada inceleyeceğimiz Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki Harput Nüfus Defterleri serisi içerisinde 2655 numara ile kayıtlı olup 1256 (M.1840) tarihli Harput Eyaleti Çarsancak Kazâsı Gayrimüslim Nüfus Defteri'dir. Bu çalışmada, defterde verilen bilgilerden hareketle bahse konu kazanın mahalle ve köylerinde yaşayan ailelerin ve görevli memurların isim ve esamilerini öğrenme imkânımız olacak. Ayrıca bölgeye yönelik yaşanan göç ve nakiller hakkında ilk elden bilgi sahibi olma imkânı bulacağız. Yine bölgedeki mahalli idareciler; görevdeki muhtarlar, özürülüler, halkın kullandığı yerel isimler (lakaplar) ve insanların fiziksel özelliklerinin yanında Çarsancak kazasında 1840 tarihindeki gayrimüslim nüfusu tespit edilmeye çalışılarak bölgesel tarih yazımında önemli ayrıntılara ulaşmamıza imkân tanıyacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nüfus defteri, Harput Çarsancak Kazâsı, 19. Yüzyıl, Cizye

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Polatlı Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
Email: salihakyel75@gmail.com

** Yrd. Doç.Dr., Tunceli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi,
Email: savassertel@mynet.com.

Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1840 Tarihli
Çarsancak Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri Örneği
Salih AKYEL
Savaş SERTEL

The Role of Ottoman Population Registers in History Writing: The Example of the Carsancak District Non-Muslim Population Register Dated 1840

Summary

While studying the history of the Ottoman State, archive records are the primary resources to be referred. These documents, being first hand resources, are of great importance since they are the evidences of the related period which have reached today. Census tables among these documents have indispensable character in enlightening the city history and socio-demographic characteristics since they bear the time and locality components all together. These census documents, which are also important in states' history, transfer the qualitative and quantitative data of the counted population into the present day. The first census in the Ottoman State was conducted during the reign of Mahmud II. While this census was being conducted, Muslims were recorded for military recruitment while non-Muslims as well as Muslims were also recorded for reliable taxation. As was the case in various parts of the Ottoman lands, censuses were conducted in Harput and its vicinity too. In the archival records we observe that land censuses were practiced in the counties (sanjaks), districts (kazas) and other centers within Harput. Indeed, the censuses regarding the region cover a wide area and in terms of numbers the Harput Population Register consists of 123 population registers. The register examined here is the Harput Province Pertek District Non-Muslims Population Register, dated 1256 (1840), registered with the number 2655 in the series of Harput Population Registers in the Prime Ministry Ottoman Archives. In this study, we will have the chance to learn the names and attributes of the families and civil servants inhabiting the neighborhoods and villages of the said district based on the information given in the register. Moreover, we will acquire the chance to become informed first-hand about the migrations and relocations to the region. An attempt will also be made to determine the non-Muslim population in 1840 in the Pertek district as well as the local administrators in the region, the village headmen (muhtars), the disabled, the local nicknames used by the local population and people's physical features; and this will allow us to gain access to important details in the local history writing.

Key Words: Population registers, Harput, the District of Çarsancak, 19th Century, Poll Tax (Jizya).

GİRİŞ

Genel bir ifade ile nüfus, sınırları belirli herhangi bir yerde belirli bir tarihte yaşayan insan sayısı olarak tanımlanabilir. Günümüzde ülkelerin önem verdiği konulardan biri nüfustur. Çünkü *Nüfus, ülkelerin kalkınmasında, tanıtılmasında doğal kaynakların işletilmesin de, üretim*

ve tüketim üzerinde son derece etkilidir. Aynı zamanda ülkeler için önemli bir güç kaynağı ve devamlılıklarını sağlamada önemli bir ölçüttür¹.

Bir siyasi otorite yeri geldiğinde yönettiği ülkenin idari, iktisadi ve askeri yapısını düzenlemek ya da mevcut düzeni daha sağlıklı bir şekilde yürütmek gayesiyle halkın nüfus miktarını ve bu nüfusun özelliklerini tespit etme ihtiyacı duyar ve bu sebeple nüfus sayım çalışmaları yürütebilir. Bu bağlamda Osmanlı idarecileri de klasik diye adlandırılan dönemden itibaren tebaanın durumunu görmek, devletin mali ve askeri ihtiyaçlarını karşılamak ve buradan yola çıkarak halkın ekonomik düzeyini ve askerliğe elverişli kişi miktarını belirlemek için çeşitli nüfus ve mal sayımları yapmıştır. Önceleri tahrirler şeklinde sürdürülen bu çalışmalar, zamanla hem dünyadaki hem de Osmanlı'daki ekonomik ve askeri gelişmelerin bir neticesi olarak değişime uğradı ve 19. yüzyılda yeni bir şekil almaya başladı².

II. Mahmud (1808-1839) bütün kurum ve kuruluşları düzenlemiş³ ve 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılıp yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye'nin kurduğu zamana kadar, imparatorlukta artık benzeri bir sayım ve yazım faaliyetine rastlanmaz⁴. Konsolosluk raporları, diplomatlar ve milliyetçi liderlerin Osmanlı Devleti'nin kendine has bir nüfus sayımının olmadığı görüşünün aksine Osmanlı Devleti'nin bazı batılı devletlerin nüfus sayımlarından daha ayrıntılı nüfus sayımları bulunmaktadır⁵.

Osmanlı Devleti'nin herhangi bir yerleşim yerinde yaşayan nüfus, çoğu zaman iki kaynaktan yararlanılarak hesaplanır. Bunlardan en önemlisi Osmanlı arşiv kayıtları, diğeri ise Osmanlı coğrafyasını gezen seyyah raporları olup, bu seyyah raporları Osmanlı arşiv kayıtları ile desteklendiği zaman bilimsel sonuçlara ulaşılabilir⁶. Osmanlı arşiv kayıtları tahrir⁷, avarız⁸, cizye⁹, temettuat defteri¹⁰, vilayet

¹ Tahir Kodal; "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Genel Nüfus Sayımında Çorum Vilayeti'nin Nüfus Özellikleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:19,Sayı: 1, Elazığ-2009, s.233-258. Ayrıca bkz. Zübeyde Güneş –Yağcı & Serdar Genç, *H.1256/ M.1840-41 Tarihli Balıkesir Nüfus Defteri*, Balıkesir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları No:9, Balıkesir 2013, s. 23-35; Süleyman Demirci-Kazım Kartal; "Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Teri: 1835 Tarihli Trabzon Vilayeti Maçuka / Maçka Kazâsı Müslim Nüfus Derteri Örneği", *Hisory Studies* C.6,S.3, Nisan 2014.

² Mehmet Güneş; "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili ", *Akademik Bakış*, C.8, S.15, Ankara 2014, s.222.

³ Musa Çadircı; *Tanzimat Sürecinde Türkiye Anadolu kentleri*, İmge Kitabevi, Ankara-2011, s.51.

⁴ Musa Çadircı; *Tanzimat Sürecinde Türkiye Askerlik*, İmge Kitabevi, Ankara-2008, s.110.

⁵ Stanford j. Shaw; "The Ottoman Census System and Population", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.9, No. 3 (Oct.1978), s.325-339.

⁶Süleyman Demirci-Kazım Kartal; "Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1835 Tarihli Trabzon Vilayeti Maçuka/Maçka Kazâsı Müslim Nüfus Defteri Örneği ", s. 121. Ayrıca bakınız; Zehra Topal; *1840 tarihli Akçabat Nüfus Kayıtları*, Akçabat Belediyesi Kültür Yayınları-5, Akçabat -2010, s. 16.

⁷ Bahaeddin Yediyıldız ve Mehmet Öz; *Ordu yöresi Tarihinin Kaynakları* III, TTK Yay, Ankara-2002, s. XXI. Ayrıca bkz. Mehmet Öz; "Tahrir Defterlerine göre Canik Sancağında Nüfus 1455-1643", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim fakültesi Dergisi*, Sayı:6, 1991,s. 173-205. Aynı müellif *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999. 17. yüzyılın ikinci yarısına doğru yapılan mufassal avarız tahrirleri bağlamında *1642 tarihli Canik Sancağı Avarız Defterleri* bölge ile ilgili nüfus ve yerleşim yerleri gibi konularda daha ayrıntılı bilgi edinmemize yardımcı olmaktadır. Söz konusu defter yeni yazı metin ve tıpkıbasımı ile birlikte kısa bir süre önce Türk Tarih Kurumu tarafından Türkiye'nin Sosyal ve Kültürel Tarihi Projesi çerçevesinde yayınlandı. Bkz. Mehmet Öz; *Canik Sancağı Avarız Defterleri (1642)* – Orta

Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1840 Tarihli
Çarsancak Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri Örneği
Salih AKYEL
Savaş SERTEL

salnameleri, nüfus yoklama ve nüfus sayım defterleri, Osmanlı coğrafyasında yaşayan nüfusun tespitinde kullanılan başlıca kaynak serileri arasında yer almaktadırlar.

1831 yılında yapılan nüfus sayımı bir takım eksiklik ve aksaklıklara rağmen ülke dâhilinde yaşayan Müslüman ve gayrimüslim nüfusu ortaya çıkarması bakımından önem teşkil etmektedir. Bu nüfus sayımı Osmanlı Devleti'nin toprak yazımı vesilesi olmadan yapılan bir nüfus sayımı olarak kabul edilir. Ayrıca 1831 sayımı öncesi ve sonrası yapılan bir takım değişikliklerle çıkartılan nizamnameler ülke dâhilinde merkezi bir nüfus kayıt sisteminin kurulmasını ve aynı zaman da nüfus değişikliklerinin düzenli olarak takip edilmesini sağlaması açısından önemlidir¹¹. Ayrıca bu sayımların ardından hazırlanan defterleri incelemek ve muhafaza etmek üzere devlet merkezinde Ceride Nezareti ve bunun bir uzantısı olarak taşrada defter nazırlıkları teşkil edildi.

19. yüzyıldaki sayımlardan sonra teşkil edilen defter nazırlıkları vasıtasıyla taşradaki nüfusun düzenli olarak kayda geçirilip devlet merkezine gönderilmesi uygun görüldü. Bu bağlamda ülke genelinde nüfus yoklama defterleri hazırlanarak belirli aralıklarla merkeze iletildi. Bunun dışında belli dönemlerde genel ve bölgesel nüfus ve mal varlığı sayımları da yapıldı. Bahsedilen sayım çalışmalarının gayesi, genel itibarıyla vergi ve askerlik durumunun tespiti şeklinde tezahür etti. Bu kayıtlar, devletin sonuna dek merkezde muhafaza edilerek günümüze kadar ulaşabildi. Osmanlı döneminin hem merkezde hem de taşrada bulunan nüfus miktarını tespit etmek ve bunun yanı sıra halkın sosyal, ekonomik ve kültürel yapısını analiz etmek üzere günümüzde birçok tez, akademik kitap ve makale hazırlanmaktadır. Bu amaçla farklı dönemlere ait çeşitli kaynaklar taranırken, aynı zamanda nüfus kayıtları da önemli ölçüde ele alınmaktadır. Nitekim nüfus kayıtlarını içeren materyaller, sadece şahısların isimlerini vermekle kalmamakta, ayrıca söz konusu bölgedeki insanların etnik kimliklerini ve mal varlıklarını da ortaya koymaktadır. Bunun dışında şahıslar için kullanılan lakaplar ile sosyal ve iktisadi

Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2008. Ayrıca bkz. Kemal Çiçek; "Osmanlılar'dan Önce Akdeniz Dünyasında Yapılan Tahrirler Hakkında Bazı Gözlemler", *OTAM*, S. 6, Ankara-1995, s.51-89.

⁸ Avarız defterlerinin nüfus tahminlerinde kullanılabilirliği konusunda bkz. Süleyman Demirci; "Demography and History: The Value of the *Avârızhâne* Registers for Demographic Research: A Case Study of the Ottoman Sub-Provinces of Konya, Kayseri and Niğde, C.1620s-1700", *Turcica* 38 (2006), s. 181-211. Ayrıca bakınız; Mustafa Öztürk; "1616 Tarihli Halep Avarız Hane Defteri", *OTAM*, Ankara-1998, s. 249-293.

⁹ Oktay Özel; "Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı'da Bilgi ve İstatistik*, (Editör: Şevket Pamuk), Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, s.1-29. Bakınız; Mustafa Öztürk; "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", *Türkler*, X, Ankara-2002, s. 802-822.

¹⁰ Mübahat S. Kütükoğlu; "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Bellekten*, Cilt LIX, S.225, Ağustos-1995, s.395-412.

¹¹ Sezgin Demircioğlu ve Süleyman Bilgin; *Of Nüfus Defteri (1834)*, Şenyıldız Yay., İstanbul-2011, s.2-3.

anlamlar içeren sıfatlar, söz konusu dönem içerisinde ve ele alınan bölge dâhilinde var olan kültürel yapıya dair araştırmacılara fikir vermektedir¹².

I- Nüfus Defterleri ve Bunların Tahlili

Osmanlı Arşivi'nde nüfus kayıtlarını ihtiva eden bir defter fonu "Bab-1 Defteri Ceride Odası Defterleri" adı altında geçmekte ve kataloglarda "D.CRD.d." kısaltmasıyla gösterilmektedir¹³. Burada bahsi geçen "Ceride" kelimesi, defter ya da gazete anlamlarına gelmektedir. Osmanlı'da genel itibariyle muamele ve vukuatın hülasalarını içeren defterlere ceride defterleri denilmektedir¹⁴. Ceride Nezareti, Osmanlı Devleti'nin 1830-31 dönemine ait nüfus sayımları neticesinde ortaya çıkan nüfus defterlerini muhafaza etmek ve bu tür kayıtlarla ilgilenmek üzere teşkil edildi. 1838 yılında Maliye Nezareti kurulurken de Defterdarlık dönemine ait ceride ve mevkufat kalemleri birleştirilerek Ceride Muhasebesi oluşturuldu¹⁵. Bundan sonra 1840 yılında Maliye Nezareti'nin yapısında düzenleme yapılırken Ceride Muhasebesi de Varidat Muhasebeciliği'ne bağlandı. Ne var ki bu uygulamanın neticesi olarak Varidat Muhasebeciliği'nin işleri arttığı için yapılan bir düzenlemeyle birlikte bu iki muhasebecilik tekrar birbirinden ayrıldı¹⁶.

Nüfus kayıtlarını içeren diğer bir defter fonu "Maliye Nezareti Ceride Odası Defterleri" adıyla ifade edilmekte ve "ML.CRD.d." kısaltmasıyla gösterilmektedir. Maliye Nezareti defterleri tasnif edilirken Tanzimat'tan önceki teşkilat göz önünde bulundurularak bu defterler, kendi isimlerini taşıyan bir kataloga dâhil edilmişlerdir. Bu katalogdaki defterlerde Müslim ve gayrimüslim ahalinin nüfus yoklamaları, askerlere ait yoklamalar, cizye tahsili için tahriri yapılan reayanın cizye sınıfları, devlet hizmetinde bulunan kişilerin isimleri; cemaat, aşiret, kabile ve muhacir iskânına dair kayıtlar; din hizmetinde görevli kişilerin isim ve eşkâlleri, meslek gruplarına ve çalışanlara dair kayıtlar, atanan ve azledilen memurların isimleri, ihtiyaç sahibi ahalinin isimleri ile tımar yoklamaları mevcuttur. Bu sayılan bilgiler açıklanırken vilayet, kaza, nahiyeye, köy ve kasaba isimleri verilmektedir. Arşiv rehberinde açıklandığı üzere Osmanlı Arşivi'nde 522 katalog numarasıyla ifade edilen bu fona ait analitik envanteri yapılmış olan yaklaşık 2.100 adet defter mevcuttur. Defterlerin tarih aralığı ise 1830'lar ile 1910'lar arasında bulunmaktadır. Rehberde, katalogda ve bilgisayar ortamında bu defterlerin sayıları ve tarih aralıkları hakkında daha önceki defterlerde açıklandığı üzere ufak farklar olabilmektedir. Bunlar, hesap sırasında gözden kaçan hususlar olarak değerlendirilebilir¹⁷.

¹² Mehmet Güneş; "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", s.223.

¹³ Mehmet Güneş; "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", s.228.

¹⁴ Mehmet Zeki Pakalın; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, Milli Eğitim Basımevi, 3. Baskı, İstanbul-1983, s. 281.

¹⁵ Cevdet Küçük; "Ceride Nezâreti", *TDVİA.*, VII, İstanbul-1993, s. 410.

¹⁶ Ali Akyıldız; *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, İstanbul-1993, s. 112, 113.

¹⁷ Mehmet Güneş; "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", s.230.

Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1840 Tarihli
Çarsancak Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri Örneği
Salih AKYEL
Savaş SERTEL

Nüfus sayım ve yoklama kayıtlarının muhafaza edildiği önemli bir evrak grubu ise “Nüfus Defterleri” olarak adlandırılan ve “NFS.d.” kısaltması ile verilen defter fonudur. Osmanlı dönemindeki nüfus sayım ve yoklama işlemlerine ait kayıtları içeren bu defter grubunun analitik envanteri yapılan kısmı, dijital çekimleri de yapılarak bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Bu defterlerin sayısı hakkında arşiv rehberinde 1.173 adet olduğu bilgisi verilse de bu defterlerin sayısı daha fazladır ve ifade edilen bu rakamın çok üstünde defterlerin görüntüsü, belirtildiği üzere bilgisayar ortamına da aktarılmıştır.

Nüfus kayıtlarını da içeren bir diğer defter grubu, “Kamil Kepeci Tasnifi Defterleri” olarak bilinen ve kısaca “KK.d.” olarak ifade edilen defter fonudur. Cumhuriyetin ilk yıllarında Başvekâlet Arşivi’ne girerek burada görev yapmaya başlayan Kamil Kepeci’nin başkanlığı altındaki bir heyet tarafından düzenlenen bu tasnif, çoğu Maliye kalemlerine ait olan defterlerden oluşmaktaysa da fonun içerisinde nüfus defterleri de bulunmaktadır. Arşivde 986 katalog numarasıyla gösterilen ve konu başlıklarına göre tasnifi verilen bu defter grubuyla ilgili arşiv rehberiyle katalogta verilen bilgiler yine farklılık göstermektedir. Ancak bu defterlerin 15. yüzyılın ikinci yarısından başlanarak 20. yüzyıla kadar olan kayıtları kapsadığı ve sayısının da aşağı yukarı 7.000 civarında olduğu görülmektedir¹⁸.

Nüfus kayıtları, muhtevasına ve hazırlayan memurun yaklaşımına göre farklı şekillerde tezahür etmektedir. Böyle olmakla birlikte yine de söz konusu defterlerde nüfusun yazımı konusunda takip edilen sıranın genel itibarıyla standart bir şekli takip ettiği görülür. Şöyle ki defterlerde yerleşim birimleri açıklanırken öncelikle kaza, onun altında mahalle ya da köy isimleri verilir¹⁹.

Nüfusa dair defterlerdeki veriler kaydedilirken tercih edilen yazı türleri de farklılıklar göstermektedir. Bazı defterlerde rik’a yazısı kullanılırken²⁰ bazılarında ise özellikle ahaliye ait bilgileri münferit olarak değil de toplu olarak izah eden defterlerde siyakat yazısı tercih edilirdi²¹.

Defterlerin gayesine ve yapısına göre içerikte de bazı değişiklikler meydana gelirdi. Bazı defterlerde, bir bölgedeki nüfus hakkında toplu veriler ortaya konulmak istendiği için buralardaki hane ve şahıs bilgileri, isimler tek tek belirtilmeden sayısal olarak toplu şekilde açıklanır ve bu kayıtların sonunda ise genel bir toplam verilir²². Bu tür defterlerde yerine göre gayrimüslim ahalinin Ermeni, Rum ve Yahudi oldukları da

¹⁸ Mehmet Güneş; “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlihi”, s.232

¹⁹ Süleyman Demirci; “1833/34 (H. 1249) Tarihli Kayseri Sancağı, Karahisari Develi (Yeşilhisar) ve Talas Kazası Müslim Nüfus Defteri İncelemesi”, *History Studies*, Volume 6, Issue 3, 2014, s.129.

²⁰ Bazı Örnekler: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kıbrıs Ceziresi Nüfus Defterleri* Nr:3754, 3755; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tirebolu Nüfus Defterleri*, Numara: 1111,1114.

²¹ *BOA, D.CRD.d.*, No: 39980; no: 39994.

²² *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Harput Nüfus Defterleri*, Numara: 2709, 2710, 2711.

açıklanır ve yine bu kesimlerin haneleri, nüfusları ve ödeyecekleri cizye miktarları toplu olarak ortaya konulurdu²³.

Nüfus defterlerinin başında o defterin ait olduğu yer ve tarih ile defterin hangi amaçla (doğum, ölüm, gelen, giden, ahalinin mezhebi gibi) hazırlandığı gibi temel bilgiler verilirdi²⁴. Bunun yanı sıra bazı defterlerde, sayımı yapılan ahalinin Müslüman²⁵ ya da gayrimüslim olduğu belirtilerek söz konusu defterlerin belli bir dini gruba ait halkı kapsadığı ifade edilirdi. Yani farklı dine mensup insanlar için ayrı defterler tutulabilirdi. Böyle defterlerde gayrimüslimleri ifade etmek için zimmi/reaya şeklinde ortak bir sıfat tercih edilebildiği gibi, Yahudi ve Hristiyan biçiminde daha spesifik ibareler de kullanılabilirdi. Gayrimüslimlere ayrılan bölümlerde, ilgili halkın ödeyeceği cizye miktarları da genelde cizye oranına göre açıklanırdı²⁶. Cizye oranı, daha önce de izah edildiği üzere gayrimüslim halkın ödeyeceği miktara göre âla, evsat ve edna olarak değişebilmektedir. Bu ibareler, defterlerde kısaltma işaretleriyle de olsa gösterilmektedir²⁷.

Giriş yazısı bitirildikten sonra artık nüfus verileri ortaya konulurken sayımı yapılan köy ya da mahallede bulunan kişilerin adları, fiziki özellikleri ve yaşları verilirdi²⁸. Bazı defterlerde bu bilgilerin uygun bir tarafa çoğunlukla yatay/ eğri bir şekilde, kişinin nereden geldiği ve ne durumda olduğu gibi bilgiler kısaca belirtilir; bazı defterlerde ise kişilerin oğulları ve kardeşleri de kaydedilmiştir²⁹.

Nüfus defterlerinde şahısların isimleri ile yaşlarının yanına genelde eğri bir yazıyla “*tevellüd*” ya da “*helak*” ifadeleri kullanılarak mevcut durumları yazılırdı. Bu tür ifadeler için, yerine göre farklı kelimeler tercih edilirdi; şöyle ki helak yerine “*müteveffa*” ya da “*fevt*” kelimesi de kullanılırdı. Bir yerleşim biriminde, ele alınan dönem zarfında halkın durumuyla ilgili herhangi bir değişiklik meydana gelmemişse “*vukuat/vukuatı olmadığı*”, “*vukuatı yoktur*”, “*bir şey vukuu/vukuatı yoktur*” şeklinde ibareler ile vaziyet açıklanırdı; vukuatın olmaması durumu defterde art arda gelirse tekrar açıklama yapmak yerine kısaca “*bu/bunun dahi*” ifadesi kullanılırdı³⁰.

Defterlerin genel yapısı yukarıda izah edildiği biçimde olmakla birlikte bazı defterlerde çok daha detaylı bilgiler de bulunmaktadır. Bu durum, sayım ve yoklama usulünün aslında söz konusu defteri hazırlayan kişinin yaklaşımına göre farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Mesela bir defterde kâtip, kaza dâhilindeki kişiler hakkında bilgi verirken bu kişilerin ne zaman nerede bulduklarını ve hali hazırda ne yapmakta

²³ BOA, D.CRD.d., No: 39991.

²⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Harput Nüfus Defterleri, Numara: 2654,2655.

²⁵ BOA, D.CRD.d., No: 40478.

²⁶ Mehmet Güneş; “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili”, s.232-233.

²⁷ Ahmet Aksın-Erdal Karakaş; “Nüfus İcmal Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Arapgir”, OTAM S.10, Ankara-2001, s. 98-103.

²⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Harput Nüfus Defterleri, Numara: 2575.

²⁹ Salih Kahraman ve Fevzi Gür; *Amasya Nüfus Defteri 1840*, Amasya Belediyesi Kültür Yay., Amasya-2012, s.5.

³⁰ Mehmet Akif Terzi-Ahmet Ergün; *Payas Sancağı Nüfus Defteri 1831 ve 1867*, İskenderun-2012, s.5-9.

Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1840 Tarihli
Çarsancak Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri Örneği
Salih AKYEL
Savaş SERTEL

olduklarını uzun uzadıya kaydetmekte ve bu kayıtlar bittikten sonra da gün ay yıl şeklinde tarihler koyulmaktadır³¹.

Nüfus kayıtlarını içeren “NFS.d.” fonuna ait defterlerde ise diğer nüfus kayıt defterlerinden farklı olarak defterin ait olduğu yer ile sayımı yapılan halkın din ve mezhep bilgileri (bazen sayımın tarihi) defterlerin kapak kısmında açıklanmıştır. Yerine göre defterin içinde fihrist de kullanılır; bazı defterlerde ise hem kapak sayfasında hem de içerideki başlangıç sayfasında sayımın yapıldığı yer ile diğer bilgiler verilir.

Köy ve mahalle nüfusunun dışında, hususi olarak medreselerde bulunan öğrencileri gösteren defterler de bulunmaktadır. Böyle defterlerde medrese ismi verilirken medresenin bulunduğu yer de ifade edilir; öğrencilerin nereli oldukları, fiziki özellikleri ve yaşları açıklanırdı. Öğrenciler hakkında detaylı bilgiler veren bu tür defterler, nüfusu açıklamanın yanı sıra nereden hangi mekteplerin bulunduğu hakkında malumat içermesi açısından, aynı zamanda müessese tarihi araştırmalarına da katkı sağlayıcı bir nitelik taşımaktadır³².

Bütün açıklamaların ve nüfus bilgilerinin tamamlanmasının ardından defterin sonunda, ilgili defter hakkında bilgi veren genel bir açıklama yapılırdı, bunun da altına sayımlardan sorumlu olan kişi veya kişiler imza atar veya mühür basarlardı. Ancak bu uygulama genel bir kaide değildi. Nitekim bazı defterlerde, sonuç açıklaması yapılmadan yetkili kişinin mührü basılırdı³³.

Osmanlı döneminde yerleşim birimlerinin etnik, sosyal ve ekonomik durumları hakkında önemli bilgiler içeren bu defterler, günümüzde birçok kitaba konu olmaktadır. Özellikle NFS.d. fonundaki defterler, bu yönüyle çok başvurulan kaynaklardır. Nüfus defterlerine dayanan böyle literatür çalışmalarında öncelikle Osmanlı dönemine ait nüfus kayıtları ile söz konusu yerin tarihi hakkında genel bir açıklama yapılmakta, daha sonra esere kaynaklık eden defter ya da defterlerde mevcut olan veriler, tablolar veya listeler halinde düzenlenerek verilmektedir. Bu esnada, nüfus defterlerinde yazılı olduğu şekilde köy ve mahalle isimleri, haneler, şahısların isimleri ve yaşları ile yerine göre doğum ve ölüm tarihleri, meslek bilgileri ile kardeşlerinin adları ve benzeri bilgiler aktarılmaktadır³⁴.

³¹ Mehmet Güneş; “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili”, s.233.

³² Ertan Gökmen; “Manisa Medreseleri Nüfus Yoklama Defteri”, *Tarih İncelemeleri Defteri*, XXVII/2, Aralık 2012, s. 386-399.

³³ Mehmet Güneş; “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili”, s.235.

³⁴ Bu konuda yapılan bazı çalışmalar için bakınız: Ayhan Yüksel; *Tirebolu Kazası Nüfus Defteri Tirebolu, Espiye, Yağlıdere, Güce Nüfus Kayıtları (1835-1847)*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2013; Zübeyde Güneş Yağcı - Serdar Genç; *1256/M.1840-41 Tarihli Balıkesir Nüfus Defteri (Değerlendirme ve Transkripsiyon)*, Balıkesir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, Balıkesir 2013; Sabri Bacacı - İrfan Dağdelen – Osman Doğan; *Ünye Nüfus Defteri 1834*, Ünyeliler Derneği, İstanbul-2011; Hacı Haldun Şahin; *Çorum Nüfus Defterleri (1837-1844)*, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum-2012.

II- 1840 Tarihli Çarsacak Kazâsı Gayrimüslim Nüfus Defterinin Değerlendirmesi

II-1. 2655 Numaralı Çarsacak Kazası Nüfus Defterinin Tanıtımı

Nüfus, sosyo-ekonomik bakımdan bir toplumun kalkınmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bir toplumda nüfusun artıp, azalması ile nüfus ve üretim ilişkisi savaşların ve tarihi olayların bazen sebepleri bazen de sonuçları üzerinde önemli bir rol oynar. Nüfus sayımları, bir toplumu meydana getiren fertlerin, sayı, yaş, cinsiyet, meslek, din, dil ve öğrenim durumlarını ortaya koyduğundan toplumların ekonomik, sosyolojik ve tarihi yönlerini araştırmak, sosyal tarihlerini yazmak için çalışma yapacak olan kişi veya kişiler açısından oldukça önemli olduğu bilinmelidir. Ülkeler yüzyıllar öncesinden yirminci yüzyılın ortalarına kadar, nüfusun sayısal olarak fazlalığını güçlü olmak için önemli ve gerekli bir faktör olarak gördüklerinden nüfus miktarını ve sahip olunan nüfusun özellikleri ile ülkelerin büyümesi ve kalkınması arasında önemli ilişkiler kurdukları söylenilebilir³⁵.

Aile geçmişine ait bilgilere ulaşabileceğimiz kaynaklar olarak tahrir, avarız, ahkâm, cizye, nüfus defterleri ve şeriye sicilleri görülmektedir. Bu kaynaklar içinde ahkâm defterleri ve şeriye sicillerinde adli veya Şeri bir olayla ilgisi olan şahıslara ait bilgilere ulaşılabilir. Tahrir, avarız, cizye ve nüfus defterleri ise genel nüfusa ait daha hacimli bilgilerle aile araştırmaları konusundaki en önemli malzemelerdir. Bu kaynaklar içinde 1829 ve sonrası döneme ait nüfus sayım sonuçlarını ihtiva eden nüfus defterleri ise bu konuda en önemli başvuru kaynağımızdır. Nüfus defterlerinde şahıs isimleri genellikle aile lakapları ile birlikte verilmişken, tahrir, avarız ve cizye defterlerinde ise sadece şahıs ve baba adı verilmiştir. Bu durum XVIII. yüzyıl öncesine ait tahrir bilgilerini değerlendirmede karşılaşılan en önemli zorluklardan biridir³⁶.

1830 yılında yapılması karara bağlanıp 1831 yılında uygulamasına geçilen nüfus sayımı, Çarsacak'ta 1840 yılında yapılmıştır. İncelediğimiz defter Başbakanlık Osmanlı Arşivinde 2655 sayılı Harput Nüfus Defterine kayıtlı bir mufassal defterdir. Bu bakımdan defterde boy, fiziki görünüş ve yaş gibi özellikler kaydedilmiştir.

İncelememize konu olan 1256(1840) tarihli ve 2655 numaralı bu defter, gayrimüslim nüfusa ait olup 25x73 cm ebadında, 98 sayfa, ciltli ve ebrusuzdur. Başta numarasız 1 boş sayfa bulunmaktadır. Deftere 1127 hane ve 4537 erkek isim kaydedilmiştir.

Bu defterde de benzer defterlerde olduğu gibi aile bireylerin kaydı tutulurken aile reisinin başa yazıldığı görülmektedir. Söz konusu kayıtlar içerisinde "Şabbı Emred" ifadesi henüz sakalı bıyığı çıkmamış genç, yeni ergenliğe giren erkeklere işaret etmektedir. Ter bıyık kavramı ise bıyığı henüz yeni terleyenler için kullanılmaktadır. Yine defterde geçen "bu dahi"

³⁵İrfan Dağdelen; *Beykoz Nüfus Defterleri*, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları No:26, İstanbul-2012, s.13.

³⁶ Süleyman Demirci-Kazım Kartal; "Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1835 Tarihli Trabzon Vilayeti Maçuka/Maçka Kazâsı Müslim Nüfus Defteri Örneği", s. 130.

Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1840 Tarihli
Çarsancak Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri Örneği
Salih AKYEL
Savaş SERTEL

ifadesi ise bir önceki şahsın gittiği yere diğerinin de gittiğini belirtmektedir. Kayıtlarda kişinin adından sonra gelen “sinn” kelimesi ilgili şahsın yaşını tanımlamak için kullanılmıştır. İncelemiş olduğumuz nüfus defterinde ailelerin sıfat ve lakaplarıyla deftere kaydedildiği görülmektedir. Kişilerin hangi aileye mensup olduğu, fiziksel özellikleri, yaşları ve bazen de sosyal statüleri bu kayıtlara yansımıştır. Sülale adlarının, ailelerin lakabına oğlu ya da zâde kelimesinin eklenmesi veya sosyal mevki ve makam adlarının, şahıs adlarının yanına gelmesiyle oluştuğu görülmektedir.

II. Şer'i Bir Vergi Olarak Cizye

İslam devletlerinde zimmî statüsündeki Müslüman olmayan azınlıkların faal erkek nüfusundan alınan cizye, Osmanlı Devleti'nin önemli gelir kaynakları arasındaydı. İslâm devletlerinden daha önceki dönemlerde de, çeşitli adlar altında tahsil edilen bu vergi, İslam devletleri zamanında da Müslüman olmayan reayanın ödediği toprak vergisi olan *Harac* vergisinin içerisinde tahsil edilen bir vergi olmuştu. Osmanlılar da fethettikleri yerlerde, İslam olmayan ahaliden cizye almışlar ve ahalinin verdiği bu vergi karşılığında kişilerin can, mal ve ırzları devletin kefaleti altına alınmıştır³⁷.

Osmanlı Devleti başlangıçtan itibaren fethettiği yerlerde yaşayan yerleşik zimmî nüfusa cizye tarh etmiş, rahipler, devlet hizmetinde bulunan aileler ve iş yapamaz durumda olan kişiler ise bundan muaf tutulmuşlardır. Cizye vergisi başlangıçta kişilerin mali durumuna göre a'lâ, evsât ve ednâ olarak üç sınıfa ayrılarak alındığı bilinmektedir. A'lâ gurubu zenginleri, evsat orta gelir düzeyinde bulunanları edna ise gelir düzeyleri düşük olanları tavsif etmektedir³⁸.

İlk dönemlerde cizye bedelleri hesaplanırken edna statüsünde olanlardan 10 olmak üzere sırasıyla evsat olanlardan 20 ve a'lâlardan 30 akçe olarak hesaplanmaktaydı. Daha sonra bu bedeller III. Murat döneminde sırasıyla %50 arttırılarak 15, 30 ve 45 akçeye çıkarıldı. 1689-1691 tarihleri arasında sadrazam olan Köprülüzade Mustafa Paşa zamanından itibaren klasik İslami usule uygun olacak şekilde tekrar düzenlenerek toplanmaya başlandı. Mustafa Paşa'nın belirlediği miktarlara göre ise a'lâ olanlar 48, evsat olanlar 24 ve edna olanlar ise 12 dirhem gümüş ödemeleri istendi. İlerleyen dönemlerde gümüşün kuruş ile eşitlenmesi üzerine 1 dirhem eşittir bir kuruş olarak belirlendi. 1834

³⁷Ömer Lütfü Barkan (1943); *X V. Ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunları I*, C.I, İstanbul-1943, s.131.

³⁸ Selim Özcan (2011), “XIX. Yüzyılın Ortalarında Sinop'taki Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, *OTAM*, S. 30, Ankara-2011, s.166-167. Ayrıca cizye için bakınız: Boris Christoff Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye(Baş Vergisi)”, Çev. Şinasi Altundağ, *Bellekten*, S.32, Ankara 1944, s.599-652.

yılında ise sikke üzerinden yeniden belirlenen cizye miktarları büyükten küçüğe 60, 45 ve 30 sikke olarak toplanmaya başlanmıştır³⁹.

Osmanlı Devleti'nde cizye sene başı olan Muharrem ayında tahsil edilmekteydi. Cizyelerin tahsil edilme işini Tanzimat'a kadar cizyedarlar ile özel memurlar yaparlardı. Bu işler Tanzimat'tan sonra muhassıllara havale edilmiş olup, muhassıllar da ulaşamadıkları yerlerde cizyelerini reaya kocabaşları vasıtası ile toplamaya başladılar. Osmanlı Hazinesinin önemli gelir kaynaklarından olan cizye vergisi 1853-1856 Kırım Savaşı'na kadar alınmağa devam etmiş olup, bu tarihte çıkarılan bir kanunla cizye yerine, askerlik hizmetinden muafiyet vergisi konulmuştur⁴⁰.

Yukarıdaki bilgiler ışığında 1840 yılında Çarsancak'taki gayrimüslimlerden alınan cizye miktarı Tablo 1'de görüldüğü üzere ala 99, evsat 2997 ve edna 87 olmak üzere toplam 3183 kişidir⁴¹.

Tablo 1: Cizye Dağılımı

	Ala	Evsat	Edna	TOPLAM
Pertek Kazası	99	2997	87	3183

Tablo 1'den de anlaşılacağı üzere Çarsancak Kazasında yaşayan gayrimüslim nüfusun cizyeler toplamı Ala 99, Evsat 2997, Edna 87 olmak üzere 3183 adetti.

Bu tarihte cizye bedelleri şöyledi⁴²:

Alâ : 60

Evsat : 30

Ednâ : 15 kuruştur.

Buna göre 1840 yılı kayıtlarına göre Çarsancak'ta alınan cizye miktarları;

Alâ bedelleri : $99 \times 60 = 5940$

Evsât bedelleri : $2997 \times 30 = 89910$

Ednâ bedelleri : $87 \times 15 = 1305$

TOPLAM : **97.155** kuruş olarak hesaplanabilir.

Yine Tablo 1'den anlaşılacağı üzere Çarsancak'ta Evsât satüsünde bulunanlar cizye ödeyen gayrimüslim nüfusun büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Evsât yani orta halliler yaklaşık erkek nüfusun % 66'sını oluşturmaktadır. Bu da nüfusun büyük çoğunluğunun orta halli olduğunu göstermektedir. Alâ yani zengin statüsünde olanlar ise yalnızca 99 kişi olup, bunlar oran olarak gayrimüslim erkek nüfusun % 2.1'sini oluşturmaktadır. Ednâ yani fakirler erkek nüfusun %1.9'unu oluşturmaktadır. O halde bu dönemde gayrimüslimler arasında fakir konumunda olanların daha az yer teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

³⁹Selim Özcan; "XIX. Yüzyılın Ortalarında Sinop'taki Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Yapısı" s. 166.

⁴⁰İbrahim Yılmazçelik; XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır(1790-1840), Ankara-1995, s.293-294.

⁴¹B.O.A. Harput Nüfus Defteri, Numara: 2655.

⁴² Mustafa Öztürk; "1844 Tarihli Halep Nüfus Defterine Göre Urfa'da Gayri Müslim Nüfus ve Sanatları", Harran Üniversitesi Halk Kültüründe İktisat ve Ticaret Uluslararası Sempozyumu , Şanlıurfa, 28-30 Nisan 2012, s.5.

Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1840 Tarihli
Çarsancak Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri Örneği
Salih AKYEL
Savaş SERTEL

Anadolu ve Rumeli'nin pek çok kentinde sosyal ve iktisadî hayatın temelini orta sınıf oluştururken yukarıdaki rakamlara göre Çarsancak Kazâsı'nda yaşayan gayrimüslimler için sosyal ve iktisadi hayatın orta sınıf kesimini oluşturdukları söylenebilir.

Cizye bedellerinin neyi ifade ettiklerini kavramak için dönemin altın ücretler ile fiyatlarını mukayese etmek gerekmektedir. Mustafa Öztürk altın fiyatlarını, “*Bu tarihlerde 3,379 gr. vezninde ve 970 ayarında Fındık altını 45 kuruş 10 para, Yıldız altını 47 kuruştur. 2,448 gr. olan İstanbul Zeri Mahbub altını 37,55 kuruştur. 1844'te yeni para sistemine geçilmiş ve Mecidiye devletinin para birimi olmuştur. 916,6 yani 22 ayarında ve 11 dirhem 4 kirat yani 34,082 gr. olan Beşbiryerde Mecidiye altını 500 kuruş, 7,216 gr ve 22 ayarında ve 2 dirhem 4 kirat olan Osmanlı Lira altını 100 kuruştur. 7 dirhem 8 kirat yani 24,055 gr. olan Yirmilik Mecidiye 20 ve 6 kirat yani 1,202 gr. olan Kuruş ise 1 kuruş yani 40 paraydı*⁴³.” diye tanımlayarak kıyaslama yapmamıza imkân tanımaktadır. Elimizde bu tarihlerde fiilen çalışan amele usta ücretlerine ait rakamlar bulunmamaktadır. Fakat Anadolu'nun diğer şehirlerinde bu tarihlerde usta gündelikleri 280 para yani 7 kuruş, kalfa ve amelelerin 140 para yani 3.5 kuruş, çırağın da 70 para yani 1.75 kuruştur⁴⁴.

Buradan yola çıkarsak ednâ statüsündeki bir gayrimüslim 15 kuruş olan cizyesini amele gündeliği üzerinden 4.28 gün, evsat 8.57, alâ ise 17.14 gün karşılığında ödeyebiliyordu. Günlük 3.5 kuruş alan bir amele, adedi 45.25 kuruş olan bir Fındık altını alabilmek için 12.9 gün çalışması gerekiyordu. Günlüğü 7 kuruş olan bir usta da aynı altını 6.46 gün çalışarak alabiliyordu. Buradan da gayrimüslim tebaanın yıllık vergisini aşağı yukarı 4 ila 17 amele gündeliği karşılığında ödeyebileceği anlaşılmaktadır⁴⁵.

III. Çarsancak Kazası'ndaki Gayrimüslim Nüfusun Yaş Oranları

İncelemeye tabi tuttuğumuz 1840 tarihli nüfus defterindeki kayıtlar, kazada yaşayan kişilerin yaşlarını da tespit etmemize imkân vermektedir. Bu dönemde Osmanlı ülkesinin bir kazasındaki gayrimüslim yaş gruplarının tespiti iktisadî sosyal araştırmalar için önemli bir örnek oluşturacaktır. Çarsancak Kazâsı'na ait 2655 numaralı nüfus defterindeki gayrimüslim erkek yaş ortalaması aşağıdaki Tablo 2'de verilmiştir. Bu tablolar bize Çarsancak Kazâsı'nda yaşayan gayrimüslim nüfus hakkında bazı veriler elde etmemize imkân tanımaktadır⁴⁶.

Tablo 2: Çarsancak Kazasında Reayanın Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

⁴³ Mustafa Öztürk; “Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi”, *Türkler X*, Ankara-2002, s. 802-822.

⁴⁴ Mustafa Öztürk; “Orta Anadolu'da Fiyatlar (1785-1860)”, *Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara-1985, s.45.

⁴⁵ Mustafa Öztürk; “1844 Tarihli Halep Nüfus Defterine Göre Urfa'da Gayri Müslim Nüfus ve Sanatları”, s.7.

⁴⁶ B.O.A. Harput Nüfus Defteri, Numara: 2655.

Yaş Grupları	Reaya Sayısı	Toplam Gayri Müslim Erkek Nüfusa Göre Oranı (%)
1-11	1405	31
12-25	1113	24.5
26-40	1069	23.5
41 yaş ve üstü	950	21
TOPLAM	4537	100

Toplam gayrimüslim erkek nüfus 4537 kişi olup Tablo 2'den anlaşılacağı üzere 1-11 yaş arası aynı tebaa içerisindeki erkek nüfusuna oranı %31'dir. İkinci sırada 12-25 yaş arası aynı tebaa içerisindeki nüfusun oranı ise %24.5'dir. Orta yaş grubu ile genç nüfus oranları birbirine çok yakın olup orta yaş grubunun oranı ise %23.5'dir. Gayrimüslim erkek nüfuslarında yapılan oranlamada genç nüfusun daha kalabalık, yaşlı nüfusun daha az olduğu görülmektedir.

Buna göre etnik fark gözetmeksizin 12 yaşa kadar gayrimüslim nüfus içinde, 1-11 yaş arası nüfusun yoğun olduğunu söylemek mümkündür. İkinci derecede 12-25 yaş önemli bir orana sahiptir. Yine, gayrimüslimler arasında yaşlı nüfusun yoğun olduğu açıkça görülmektedir. Elbette ki Tablo 2'deki bu nüfus bütün gayrimüslim nüfusu vermemektedir. Bu rakamlar erkek nüfusu ihtiva etmektedir. Daha öncede bahsedildiği üzere kadınlar bu listede yer almamaktadır.

Defterde 1127 hanede 4537 gayrimüslim erkek nüfus kaydedilmiştir. Bu nüfus sayısına aynı miktarda kadın nüfus eklendiğinde nüfus yaklaşık 9074 gayrimüslim olarak çıkmaktadır. Çarsacak Kazası'nda 1840 tarihindeki toplam gayrimüslim nüfusunun 9074 civarında olduğunu söyleyebiliriz.

IV. Gayrimüslim Nüfusun Öne Çıkan Fiziksel Özellikleri

Nüfus defterlerinde kayıt altına alınan kişilere ait doğum ve ölüm tarihi gibi bilgilerin yanında fiziksel özelliklerin yazıldığı bilinmektedir. Fiziksel özellik olarak da genellikle boy, sakal, bıyık, özür durumları referans olarak alınmaktadır. Özür durumları nüfus sayımlarının asker alımı için de kullanılmasından dolayı kaydedilmektedir⁴⁷.

İncelediğimiz defterde her ne kadar şahıslar hakkında verilen kısa tanıtıcı bilgilerden gayrimüslimlerin karakteristik özelliklerini tam olarak tespit etmek mümkün değilse de yine de bazı ipuçlarına ulaşmak mümkündür. Defterde kişileri tanımlamak amacıyla şahısların boyları, sakalları ve bıyıklarının kayıt altına alındığı görülmektedir. Bunlar içerisinde boyun ne şekilde belirlendiğine işaret edilmemişse de göz ile tayin edildiğinden şüphe yoktur. Bunun için de kısa ile orta, orta ile uzun arasında kesin bir sınır konuşmuş olduğu düşünülemez. Uzunla uzunca ve orta ile ortaca arasındaki sınırlar daha da şüphelidir. Dolayısıyla bunları

⁴⁷ İsmail Oğuz; "20. Yüzyıl Başlarında Demirci'de Gayri Müslim Nüfus", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 3., Manisa 2013, s. 231.

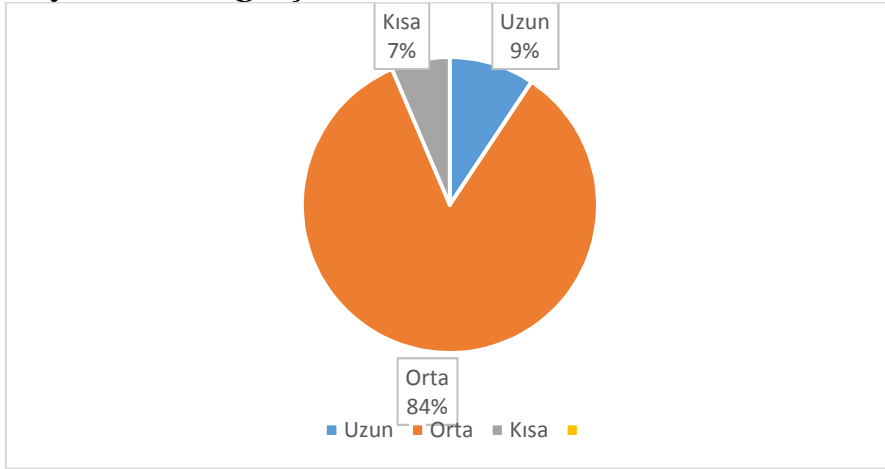
Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1840 Tarihli
Çarsancak Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri Örneği
Salih AKYEL
Savaş SERTEL

aynen yaşlarda olduğu gibi %100 doğru tespitler olarak kabul etmemek gerekir.

IV. 1. Boy

Anadolu'da yaşayanların karakteristlik özelliklerinden biri orta boylu oluşlarıdır ki bu da eşkâli verilenlerde çok bariz olarak ortaya çıkmaktadır. Kazada 2108'in boyları belirtilmiştir ki bu gayrimüslim erkek nüfusun yaklaşık % 46'sı kadardır. Bunlardan 197'si uzun, 1775'i orta, 136'sı kısadır. Sancak genelinde uzun boylularla kısa boyluların sayı ve oranları birbirine yakın olduğu görülüyor.

Grafik:1 Çarsancak Kazasındaki Gayrimüslim Erkek Boylarının Dağılışı

Yukarıda belirtilen rakamlara göre boyları belirtilenler içinde ortaların payı %84, uzunların %9; kısıların ise uzunlara yakın bir oran olan %7'dir.

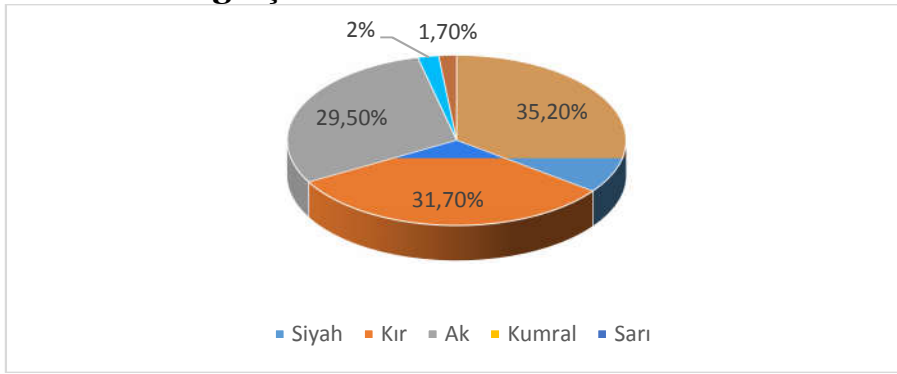
V. 2 Sakal-Bıyık

Dönemin şartlarına göre erkeklerin vazgeçilmezi⁴⁸ yirmili yaşlarda bıyık, otuzlu yaşlardan itibaren sakal olarak görünmektedir. Ancak yirmili yaşlarda sakallı olanlar bulunabildiği gibi 30'lu yaşlarda da henüz sakal bırakmayanlar mevcuttur. Bu, erkek evlât sahibi olunduktan sonra sakal bırakıldığı ihtimalini de hatıra getirmektedir.

⁴⁸ Sakal ve bıyık bırakma konusunda kesin bir yaş sınırı koyamıyoruz.

Defterde sadece sakal-bıyık bulunduğuna işaret edilmiş değildir. Sakalı-bıyığı çıkmamış delikanlılar için şabb-ı emred(kısaca *şabb*), bıyığı yeni terleyenler için ter bıyıklı (kısaca *ter*) olarak kayıt edilmişlerdir. Şabblar için genelde 15-17, terler için 18-19 yaşlar kabul edilmiştir. Kaza geneline bakıldığı zaman sakallıların sayısı bıyıklılara göre azdır. 817 sakallı şahıs varken 1170 bıyıklı şahıs bulunmaktadır. Kaza genelinde sakallı olanların 288'si siyah sakallı, 259'u kır sakallı, 239'u ak sakallı, 17'si kumral sakallı ve 14'ü sarı sakallıdır.

Grafik:2 Gayrimüslim Sakal Sahiplerinin Renklerine Göre Kazadaki Dağılışı

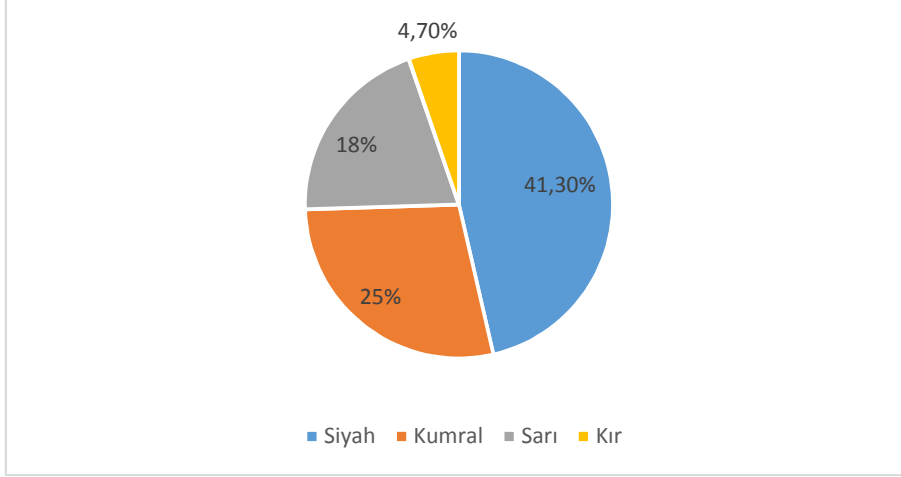

Gayrimüslim nüfus içerisinde sakal bırakanların renklerine göre en yüksek oran %35.2 ile siyah sakallılar, onu %31.7 ile kır sakallılar, onu da %29.5 ile ak sakallılar takip eder. %3'ün altında iki renk vardır. %2'yle kumral sakallılar ve %1.7'le sarı sakallılar listenin sonunda yer alır.

Bıyıklılara gelince; sayıları 484 siyah bıyıklılar, 293 kumral bıyıklılar, 211 sarı bıyıklılar, 55 kır bıyıklılar vardır. Azımsanmayacak derecede 127 ter bıyıklı vardır. Bıyıklılarda sayı gibi oranlarda sakallılara nazaran yüksektir. Gayrimüslim nüfusun yaklaşık %11'i siyah bıyıklı, %6.4'ü kumral bıyıklı, % 4.6'sı sarı bıyıklı olup %1.2'si kır bıyıklılardan oluşmaktadır.

Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1840 Tarihli
Çarsancak Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri Örneği
Salih AKYEL
Savaş SERTEL

Grafik:3 Gayrimüslim Bıyık Sahiplerinin Renklerine Göre Kazadaki Dağılışı

Gayrimüslim nüfus içerisinde bıyık bırakanların renklerine göre sakal bırakanlarda olduğu gibi %41.3'e siyah bıyıklılar en yüksek orana sahiptir. Onu % 25'le kumrallar onu da % 18'le sarı bıyıklılar takip eder. Listenin sonunda %4.7'le kır bıyıklılar yer almaktadır.

VI. Meslekler

Osmanlı Devleti'nde üretim faaliyetlerine katılan insanların hepsi, bağlı buldukları sanayi dalında, ekonomik, mali, idari ve sosyal etkileri bulunan bir teşkilatın üyesidirler. Kuruluşundan itibaren Osmanlı'da kuvvetli bir esnaf teşkilatı vardı. İlk dönemlerde Ahilik Kurumu olarak görülen bu teşkilatlanma 16. yüzyıldan itibaren etkinliğini yitirmiş ve bu dönemden sonra Lonca Teşkilatına dönüşmeye başlamıştır.⁴⁹

Araştırmamızda kullandığımız ana kaynak Çarsancak Nüfus Defterleri olup modern manadaki nüfus sayımlarından farklı olduğu ve amacının Asakir-i Mansûre için elverişli şahısları belirlemek üzere yapıldığından her şahıs için aynı bilgileri taşımamaktadır. Dolayısıyla defterlerde çalışabilecek yaşta olan herkesin mesleği kayıt edilmiş değildir. Mevcut toprağın artan nüfusu besleyebilmekten uzak olması genç nüfusu başka geçim kaynakları aramaya sevk ettiğinden dolayı bazı kimseler, kendi köy veya kasabalarında zanaata yönelirken bazı kimseler de yaşadıkları yer dışında ticaret yapar olmuşlardır. Bir mesleğin yapılabilmesi ancak o zanaat koluna ihtiyaç duyulması ve nüfusun o dalı besleyecek seviyeye

⁴⁹ Ahmet Aksın; "19. Yüzyılın Başlarında Bursa Şehir Esnafı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ankara-2001, s. 157.

erişmiş olmasını gerektirir. Onun için de zanaatkârlar şehir ve kasabalarla büyük köylerde toplanmışlardır⁵⁰.

Tablo 3: Çarsacak Kazasında 1840 Yılındaki Esnaf Grupları

Sıra	Meslek İsimleri	Sayısı	Meslek Sayıları İçerindeki Oranı
1	Bardakçı	2	0.18
2	Boyacı	4	0.36
3	Berber	2	0.18
4	Cullah	34	3
5	Çiftçi	38	3.4
6	Çilingir	2	0.18
7	Değirmenci	1	0.09
8	Demirci	1	0.09
9	Kasap	3	0.27
10	Kazancı	2	0.18
11	Katırcı	11	1
12	Kalaycı	30	2.7
13	Köşker	21	1.9
14	Kuyumcu	7	0.63
15	Kelekçi	38	3.4
16	Rençber	893	81
17	Nalband	3	0.27
18	Neccar	3	0.27
19	Saraç	3	0.27
20	Yazıcı	1	0.09
21	Taşçı	2	0.18
TOPLAM		1101	

⁵⁰Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830(Nüfus ve Toplum Yapısı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara- 2012, s.148.

Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1840 Tarihli
Çarsancak Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri Örneği
Salih AKYEL
Savaş SERTEL

1840 yılında Çarsancak Kazasında yaşayanların uğraştıkları işler ile hem kendi hem de diğer insanların ihtiyaçlarını nasıl karşıladıkları tablo 3'deki bilgiler vasıtasıyla daha iyi anlaşılmaktadır. Aslında bu tablo Çarsancak Kazasının olgusu hakkında bizlere bazı ipuçları da vermektedir.

Tablo 3'den de anlaşılacağı üzere şehirde 21 farklı meslek grubu bulunmaktadır. Kazada 893 kişi ile en fazla temsil edilen meslek grubunu rençberler teşkil etmektedir. 893 kişiyle temsil edilen rençberlerin kazadaki toplam nüfusa oranları % 81'dir.

XIX. yüzyılın ortalarında Çarsancak Kazasında faaliyette bulunan esnaf grupları arasında Çiftçiler, Cullahlar Katırcılar, Kalaycılar, Köşkerler, Bakkallar, Kassablar, Debbaglar, Boyacılar, esnafı en önde gelen grupları teşkil etmekteydi.

Cullah genel adı altında anılan dokumacılar çoğunlukla kaba bez, astarlık, alaca, tülbent, gömleklik cinsi bez ve kumaşlar dokurlardı. Her şehirdeki cullah esnafı dokuyacakları bezin miktar ve ölçüsünü kendi aralarında kararlaştırırlar ve ahi baba adı verilen idarecileri vasıtasıyla kadiya tasdik ettirirlerdi. Dokunan bezler, boyacılara eşit bir şekilde dağıtılır, boyanıp hazır hale geldikten sonra kumaş satanlar tarafından bedestende satışa çıkarılırdı. 1830'larda Avrupa'da makineleşme Osmanlı dokumacılığı için bir dönüm noktası oldu. 1850'lere doğru Osmanlı pamuklu sanayinin hapis olduğu mahalli pazarlarda daha da azalarak yerini ucuz ithal mallara bırakması cullah esnafının çöküşünü hızlandırdı⁵¹.

SONUÇ

1831 yılında başlanan sayımlar sırasında ülkede bulunan tüm erkek nüfus belirlenmeye çalışılmıştır. Konumuzun temelini oluşturan 2655 numaralı defterde bu sayımda 1840 yılında Çarsancak'ta ne kadar gayrimüslim erkek nüfus bulunduğunu göstermektedir. Kaynağımız olan bu defterler bir nüfus defteri olmasına rağmen sadece nüfus sayısı ile ilgili bilgiler vermemektedir. Bu defterler kişilerin yaşları, isimleri, eşkâlleri, meslekleri, fiziki özellikleri gibi bilgiler de vermektedir.

İstatistikçiler günümüzde dahi hiçbir nüfus sayımının %100 doğru rakamlar ihtiva etmeyeceğine işaret etmektedirler. Hal böyle olunca 1840'da yapılan bir sayımın kesin bilgiler vermeyeceği de açıktır. Bugün bile köylerimizde bulunan pek çok yaşlı erkek ve kadının yaşlarının kaç olduğunu bilememeleri, bu defterlerdeki bilgilerin de ne kadar doğru olduğunu tartışmaya açık hale getirmektedir. Tüm bu sıkıntılara rağmen yine de defterlerde kayıt altına alınan nüfusun yaş gruplarına göre

⁵¹ Feridun Emecen; "Cullah." *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Güzel Sanatlar Matbaası, C.VIII, İstanbul 1993, s. 84.

toplandığı görülmektedir. Bazı yaş gruplarında sayının az olması ise düşündürücüdür. Göktepe köyünde Bogus isimli 103 yaşındaki kişi Çarsacak Kazasının en yaşlı kişidir.

Çarsacak Kazası defterlerinde, kişilerin uğraş alanı olan çeşitli meslek grupları kayıt edilmiştir. Böylece hangi bölgelerde hangi mesleklerin daha çok icra edildikleri tespit edilebildiği gibi bunların bugünkü durumla karşılaştırılmasına imkân sağlamaktadır.

Defterlerde verilen bilgiler ışığında Çarsacak Kazasında toplam 4537 erkeğin yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu sayıya kadınları da eklersek toplam 9074 kişinin yaşadığını söyleyebiliriz. Nüfusun %18'i sakallılardan oluşuyorken %26'sı bıyıklılardan meydana gelmiştir. Sonuç olarak bütün eksikliklere rağmen nüfus defterlerinin Çarsacak Kazasının nüfusuyla ilgili değerli ipuçları verdiğini söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA,

I. ARŞİV KAYNAKLARI

1- BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

BOA, D.CRD.d., no: 39980; no: 39994, no: 39991, no: 40478.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Harput Nüfus Defterleri, Numara: 2654, 2655, 2709, 2710, 2711.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kıbrıs Ceziresi Nüfus Defterleri Nr: 3754, 3755.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tirebolu Nüfus Defterleri, Numara: 1111, 1114.

II. TETKİK ESERLER

Aksın, Ahmet-Karakaş, Erdal; “Nüfus İcmal Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Arapgir”, *OTAM* S.10, s.91-125, Ankara-2001.

Aksın, Ahmet; “19. Yüzyılın Başlarında Bursa Şehir Esnafı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.132, s.157-164, Ankara-2001.

Akyıldız, Ali; *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, İstanbul-1993.

Barkan, Ömer Lütfü; *XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunları I, C.I*, İstanbul-1943.

Bacacı Sabri - Dağdelen İrfan -Osman Doğan; *Ünye Nüfus Defteri 1834 Ünyeliler Derneği*, İstanbul-2011.

Çadırcı, Musa; *Tanzimat Sürecinde Türkiye Askerlik*, İmge Kitabevi, Ankara-2008.

Çadırcı, Musa; *Tanzimat Sürecinde Türkiye Anadolu Kentleri*, İmge Kitabevi, Ankara-2011.

Çiçek, Kemal; “Osmanlılardan Önce Akdeniz Dünyasında Yapılan Tahrirler Hakkında Bazı Gözlemler”, *OTAM*, S. 6, s. 51-89, Ankara-1995.

Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1840 Tarihli
Çarsancak Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri Örneği
Salih AKYEL
Savaş SERTEL

Dağdelen, İrfan; *Beykoz Nüfus Defterleri*, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları No:26, İstanbul 2012.

Demirci, Süleyman-Kartal, Kazım; “Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Teri: 1835 Tarihli Trabzon Vilayeti Maçuka / Maçka Kazâsı Müslim Nüfus Derteri Örneği”, *Hisyory Studies* C.6, S.3, s.119-145, Nisan 2014.

Demirci, Süleyman; “Demography And History: The Value of The *Avârizhâne* Registers For Demographic Research: A Case Study of The Ottoman Sub-Provinces of Konya, Kayseri And Niğde, C.1620 s-1700”, *Turcica*, vol.38, pp.181-211, 2006.

Demircioğlu, Sezgin- Bilgin, Süleyman; *Of Nüfus Defteri (1834)*, Şenyıldız Yay., İstanbul-2011.

Emecen, Feridun; “Cullah” *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Güzel Sanatlar Matbaası, C.VIII, s.83-84, İstanbul 1993.

Gökmen, Ertan; “Manisa Medreseleri Nüfus Yoklama Defteri”, *Tarih İncelemeleri Defteri*, XXVII/2, s.381-401, Aralık 2012.

Güneş, Mehmet; “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili” *Akademik Bakış*, C.8, S.15, Ankara-2014.

Güneş, Zübeyde Yağcı-Serdar, Genç; *H.1256/ M.1840-41 Tarihli Balıkesir Nüfus Defteri*, Balıkesir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları No:9, Balıkesir-2013.

Kahraman, Salih-Gür, Fevzi; *Amasya Nüfus Defteri 1840*, Amasya Belediyesi Kültür Yay.,Amasya-2012.

Kodal, Tahir; “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Genel Nüfus Sayımında Çorum Vilayeti’nin Nüfus Özellikleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:19,Sayı: 1, Elazığ-2009.

Küçük, Cevdet; “Cerîde Nezâreti”, *TDV. İA.*, VII, İstanbul 1993.

Kütükoğlu, Mübahat S.; “Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, *Bellekten*, Cilt LIX, S.225, Ağustos 1995.

Kütükoğlu, Mübahat S.; *Menteşe Sancağı 1830(Nüfus ve Toplum Yapısı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara-2012.

Oğuz, İsmail; "20. Yüzyıl Başlarında Demirci'de Gayri Müslim Nüfus", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 3., Manisa 2013

Öz, Mehmet; "Tahrir Defterlerine göre Canik Sancağında Nüfus 1455-1643", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim fakültesi Dergisi*, Sayı:6, 1991.

Öz, Mehmet; *Canik Sancağı Avarız Defterleri (1642) – Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara-2008.

Öz, Mehmet; *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara-1999.

Özcan, Selim; “XIX. Yüzyılın Ortalarında Sinop'taki Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, *OTAM*, S. 30, Ankara-2011.

Özel, Oktay; “Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı'da Bilgi ve İstatistik*, (Editör: Şevket Pamuk), Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara-2000.

- Öztürk, Mustafa; “1616 Tarihli Halep Avarız Hane Defteri”, Ankara Üniv.,OTAM , Ankara 1998.
- Öztürk, Mustafa; “Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi”, *Türkler X* , Ankara 2002.
- Öztürk, Mustafa; “Orta Anadolu’da Fiyatlar (1785-1860)” , *Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara-1985.
- Pakalın, Mehmet Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, Milli Eğitim Basımevi, 3. Baskı, İstanbul 1983.
- Shaw, Stanford j.; “The Ottoman Census System And Population”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol.9 no. 3 (Oct.1978).
- Şahin Hacı Haldun; *Çorum Nüfus Defterleri (1837-1844)*, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum-2012.
- Terzi, Mehmet Akif – Ergün, Ahmet; *Payas Sancağı Nüfus Defteri 1831 ve 1867*, İskenderun 2012.
- Topal, Zehra; *1840 tarihli Akçabat Nüfus Kayıtları*, Akçabat Belediyesi Kültür Yayınları-5, Akçabat, 2010.
- Yediyıldız, Bahaeddin-Öz, Mehmet; *Ordu yöresi Tarihinin Kaynakları III*, TTK Yay, Ankara 2002.
- Yılmazçelik, İbrahim; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır(1790-1840)*, Ankara-1995.
- Yüksel Ayhan; *Tirebolu Kazası Nüfus Defteri Tirebolu, Espiye, Yağhdere, Güce Nüfus Kayıtları (1835-1847)*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2013.